УДК 338.436:62

Валентина Іванівна СКАБАЛЬ

асистент кафедри економічної теорії та фінансово-економічної безпеки,
Одеська національна академія харчових технологій
E-mail: sabugaenko@mail.ru

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА В РЕГІОНАХ

Скабаль, В. І. Функціонування та тенденції розвитку галузей тваринництва в регіонах [Текст] / Валентина Іванівна Скабаль // Економічний аналіз: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету "Економічна думка", 2014. – Том 18. – № 3. – С. 75-80. – ISSN 1993-0259.

Анотація

Вступ. *Розвиток тваринництва в Україні останніми десятиріччями характеризується значним зменшенням величини поголів'я тварин, скороченням площ під кормовими культурами, спадом обсягів виробництва тваринницької продукції, структурними зрушеннями в організації, розміщенні та спеціалізації тваринницьких галузей. Проте в останній період завдяки використанню засобів державної підтримки та інших регуляторів та важелів галузі тваринництва показують тенденції відродження та економічного зростання.*

Метод (методологія). *Розглянуто тенденції розвитку тваринництва в регіонах, перелічено основні галузі тваринництва, наведено актуальні дані щодо стану розвитку. Зроблено висновки щодо тенденцій та запропоновано шляхи до збільшення обсягів виробництва.*

Результати. *Аналіз ситуації в галузі тваринництва в регіонах України показав наявність процесів деструкції продуктивних сил і деградації сільського природного середовища. Актуальність дослідження цих та інших проблем очевидна.*

Сфера застосування результатів. *Пропозиції щодо відновлення потенціалу галузі та забезпечення населення продуктами харчування є універсальними і можуть бути використані для будь-якого регіону України.*

Ключові слова: *тваринництво; скотарство; галузь; обсяги виробництва; питома вага; народногосподарське значення.*

Valentyna Ivanivna SKABAL

Assistant,
Department of Economic Theory and Financial and Economic Security,
Odessa National Academy of Food Technologies
E-mail: sabugaenko@mail.ru

FUNCTIONING AND TRENDS OF LIVESTOCK INDUSTRIES DEVELOPMENT IN THE REGIONS

Abstract

Introduction. *The development of animal husbandry in Ukraine in recent decades is characterized by the considerable decrease in the number of animals, reduction of areas under feed crops, decline in livestock production, structural changes in the organization, placing and specialization of livestock industries. However, in the last period the livestock industry show trends of recovery and economic growth due to the use of state support and other regulators and leverage.*

The method (methodology). *Tendencies of development of livestock in the regions are considered in the article. The basic animal husbandry sectors are enumerated. The conclusions about the trends are made up and the ways to increase production are determined.*

Results. *Analysis of the situation in the livestock industry in the regions of Ukraine has shown the presence of processes of destruction of productive forces and the degradation of the rural environment. The relevance of these studies and other problems has become obvious.*

Scope of the results. *Proposals for the restoration of the potential of the industry and providing people with food*

© Валентина Іванівна Скабаль, 2014

are universal. They can be applied in any region of Ukraine.

Keywords: *animal husbandry; stockbreeding; production volumes; share; economic importance.*

JEL classification: K230

Вступ

Тваринництво – особлива галузь сільського господарства, стан розвитку якої вагомо впливає на економічний потенціал АПК країни, на всі сфери суспільного виробництва. Тваринництво забезпечує населення високоякісними, калорійними, дієтичними і вітамінізованими продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Екологічне значення полягає в забезпеченні землеробства органічними добривами, внесення у ґрунт яких повертає в природу значну кількість органічної маси, сприяє підвищенню його родючості, вмісту гумусу, розвитку мікрофлори, інтенсифікації ґрунтотворного процесу і колообігу речовин у природі. Нестабільність соціально-економічної ситуації, низький рівень концентрації капіталу в аграрній сфері, диспаритет цін між сільськогосподарською продукцією і продукцією промисловості та його наслідки зумовили хронічні негаразди в цій галузі аграрного виробництва [4, с. 314].

Мета та завдання статті

Метою дослідження є розробка теоретико-методичних засад та практичних рекомендацій з формування та використання регуляторів і важелів підвищення конкурентоспроможності галузей тваринництва регіону як регіональної структури аграрної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження

Варто зазначити, що у структурі сільськогосподарського виробництва на тваринництво припадає понад 38,0 % товарної продукції. Провідну роль при цьому забезпечують скотарство, свинарство та птахівництво. Показники конкурентоспроможності скотарства пов’язані насамперед із рівнем продуктивності тварин та якістю продукції. Зауважимо, що останніми роками середньодобові прирости живої ваги та надої молока значно зросли, проте вони не досягли граничних показників. У сучасних умовах галузь молочного скотарства забезпечує виробництво 10 млн т молока або 20 % світового ринку. Проте організація галузі має багато проблем та потребує регулювання.

Так переважні обсяги виробництва зосереджують великі спеціалізовані приватні підприємства або агрохолдинги, також особисті господарства населення. Натомість малі та середні підприємства на ринку практично не представлені. Така ситуація свідчить про наявність загроз продовольчій безпеці, відсутність умов для справедливої конкуренції, формування середнього класу на селі та масштабного вирішення соціальних питань на базі галузі. У структурі собівартості 1 л молока на заробітну плату припадає лише 6,5 %. Це не сприяє належній мотивації праці та підвищенню її продуктивності. Для особистих господарств населення як значних поставників тваринницької продукції характерними є значні сезонні коливання виробництва. Вони досягають 2,0-3,5 разів, що негативно позначається на споживчому ринку та оборотності капіталу у галузі.

Скотарство як найбільш складна і надзвичайно важлива галузь сільського господарства є найважливішим індикатором стану тваринницької галузі. Вона ґрунтується на розведенні великої рогатої худоби. У галузі зосереджено 65 % умовного продуктивного поголів'я худоби. Головна її продукція – м'ясо і молоко. Залежно від того визначають такі напрями спеціалізації скотарства: молочний, молочно-м'ясний, м'ясний і м'ясомолочний [3].

В Україні найпоширенішими є червона степова, чорно-ряба та симентальська породи великої рогатої худоби. В окремих областях і районах поширені лебединська, бура карпатська, червона полі¬ська, українська білоголова породи. Тільки в окремих господарст¬вах збереглося поголів’я таких порід, як українська білоголова, сіра українська та пінцгау. Нині в Україні створюються нові молочні та м’ясні породи й типи великої рогатої худоби: українська м’ясна, волинська м’ясна та ін. З метою створення нових м’ясних порід худоби в країну імпортують такі м’ясні породи, як абердин-ангуську, герефордську, кіанську, шароле, лімузин [5].

Після розпаду СРСР руйнування інфраструктури сільського господарства в Україні, як і економіки країни загалом, призвело до негативних явищ в українській тваринницької галузі. Зниження рентабельності виробництва яловичини змусило великі сільськогосподарські підприємства, на які в радянський час припадала левова частка поголів’я ВРХ, відмовлятися від вирощування худоби як від нерентабельного виду бізнесу.

Таким чином, якщо 1990 року 85,6 % усього поголів’я ВРХ належало сільськогосподарським підприємствам, то в 1995 р. частка цих підприємств становила вже 78 %, а кількість поголів’я скоротилася з 21083 млн голів до 1511 млн голів. Закономірно, що в умовах ринкової економіки тепер

уже приватні підприємства продовжують в основній своїй масі позбуватися збиткових видів діяльності.

Водночас сільське населення України після розпаду СРСР і відповідно занепаду колективних сільськогосподарських підприємств, які є основним джерелом доходу для людей у сільській місцевості, змушене було зайнятися самозабезпечення. У зв'язку з цим у перші десятиріччя української незалежності поголів'я ВРХ у господарствах населення не тільки не скоротилося, а навіть мало тенденцію до зростання.

Так 1990 р. кількість стада налічувала 3,54 млн голів, а вже до 2000 р. зросло до 4,38 млн голів. Протягом 1990-2000 рр. поголів'я худоби, яку населення вирощувало у своїх домогосподарствах, зросло з 14,4 % до 46,5 %. А в наступні десять досліджуваних років у господарствах населення зосередилося 65 % від загального поголів'я ВРХ. Особисті селянські господарства обмежені в можливостях нарощення обсягів виробництва яловичини та молока. Інтенсивний розвиток скотарства можливий тільки за розвитку великих сільськогосподарських підприємств.

Зменшення обсягів виробництва яловичини та телятини стало наслідком масового скорочення поголів'я скота. У сільськогосподарських підприємствах протягом аналізованого періоду зменшилися потужності виробництва м'яса ВРХ з 1808 тис. т в 1990 р. до 97 тис. т в 2012 р. Господарства населення виробили у 2012 р. 302 тис. т яловичини проти 177 тис. т в 1990 р. Основною господарсько-корисною властивістю сільськогосподарських тварин є продуктивність.

У господарствах України питома вага спеціалізованих м'ясних порід незначна (всього близько 11 %), тому основну кількість яловичини одержують від худоби молочного та молочно-м'ясного напрямів продуктивності. У спеціалізованих м'ясних і порід молочного та молочно-м'ясного напрямів продуктивності цілий перелік ознак м'ясності передається потомству, але ступінь їх успадковування різний [1].

До негативних тенденцій у розвитку скотарства України також потрібно віднести зниження продуктивності поголів'я. Особливо різко спад цього показника відбувся в період з 1990 по 2000 рр. У 2000 р. середньодобовий приріст ВРХ скоротився до 255 г/день, що менше на 40 % порівняно із 1990 р. З метою поліпшення племінних і продуктивних властивостей тварин було введено в дію Закон України «Про племінну справу у тваринництві» (в редакції Закону від 21 грудня 1999 р. №1328-XIV).

Завдяки низці організаційно-господарських заходів вдалося частково відновити потенціал сільськогосподарських тварин та підвищити їх продуктивність. Так середньодобовий приріст у 2012 р. досяг показника 481 г/день, що навіть перевищило його значення в 1990 р. Але генетичний потенціал тварин є значно вищим.

Одним із базових факторів для успішного розвитку скотарства є кормовиробництво. Організація кормової бази передбачає певну систему виробництва і використання кормів, що характеризується відповідною структурою посівних площ кормових культур, технологією виробництва, заготівлі, зберігання і приготування кормів. Згідно з даними рис. 1 відбулося скорочення посівних з площ під кормові культури на 80 %: з 11999 тис. га у 2010 р. до 2477тис. га у 2011 р. Ця тенденція негативно вплинула на створення міцної кормової бази для скота. Адже сіяні кормові культури займають вагоме місце в раціоні ВРХ. Так у структурі споживання кормів на силос припадає 19-20 %, 18 % – на сіно та солому, 30 % – на зелені корми сіяних трав, природних лук і пасовищ.

В Україні залежно від природних умов та від характеру і структури кормовиробництва застосовують в основному три способи утримання стада: прив'язний, безприв'язний із вільно вигульним утриманням на глибокій підстилці і безприв'язно боксовий. Однією з ефективних галузей тваринництва є свинарство. Воно забезпечує населення цінними продуктами харчування, такими, як м'ясо, сало. Після забою свиней залишаються побічні продукти – шкури, щетина, кишки, кров тощо, які використовують як сировину для подальшої переробки [2, с. 213].

Серед сільськогосподарських тварин свині виділяються високим забійним виходом: у молодняка він становить 70-75 %, у дорослих тварин – 80-85 %. Свиняче м'ясо відрізняється великим вмістом повноцінного і легкозасвоюваного білка і незамінних амінокислот. Перетравність свинячого м'яса в організмі людини становить 90-95 %, а свинячого жиру – 97-98 %. За калорійністю свинина значно перевершує яловичину і баранину. У 1 кг свинини середньої якості міститься близько 2500 калорій, а в 1 кг яловичини – тільки 1500.

Для свиней характерні скороспілість та багатоплідність, які дають можливість за короткий період отримати від них значно більше м'яса, ніж від інших видів сільськогосподарських тварин. Тому не випадково свинарство вважають галуззю великих можливостей.

Провідні позиції в галузі тваринництва нині займає птахівництво. Народногосподарське значення птахівництва визначається його можливістю постачати цінні продукти харчування – яйця і м'ясо, які характеризуються високою поживністю, відмінними дієтичними і смаковими якостями. Побічну продукцію птиці ефективно використовують у народному господарстві. Так пух і пір'я є цінною сировиною для легкої промисловості. Послід птиці багатий на протеїн (25-40 %), фосфор та інші мінеральні речовини, тому його використовують як органічне добриво. Після висушування послід можна

згодовувати великій рогатій худобі і свиням. Наявність у його складі сечової кислоти дає можливість використовувати послід для виготовлення медичних препаратів. Із відходів забою та інкубації яєць виготовляють сухі білкові корми, що містять 50-85 % протеїну, всі незамінні амінокислоти, вітамін В12 та інші поживні речовини [2, с. 333].

В Україні вирощують курей, індичок, качок, гусей, цесарок, перепілок та ін. Важливим фактором розміщення птахівництва є орієнтація на споживача. Тому найвища концентрація поголів'я птиці спостерігається в приміських АПК. Висока концентрація спостерігається також в лісостепу і в степу, де птахівництво орієнтується на виробництві зерна (концентрованих кормів).

Прогрес у птахівництві багато в чому залежить від селекційної роботи, спрямованої на створення і вдосконалення існуючих порід, ліній і кросів птиці. Велике значення мають також повноцінна і збалансована годівля, впровадження в галузь нових високоефективних і ресурсозберігальних технологій. Експерти вважають, що успіх у виробництві м'яса птиці на 40 % залежить від селекції, на 30 % – від технології і на 30 % – від годівлі. Таким чином, частка чинників середовища (система утримання, умови годівлі, параметри мікроклімату тощо) становить близько 60 %, а спадкових (порода, лінія, крос, стать) – 40 %.

Важливою галуззю тваринництва є вівчарство. Воно дає таку цінну продукцію, як вовна, овчина, смушки, овечі шкури та високопоживні продукти, що користуються великим попитом у населення, – м'ясо, жир, молоко. Баранина відзначається високим вмістом повноцінного білка, а також незамінних амінокислот [6, с.3].

Вихідний породний генофонд грубововних овець України представляють гірськокарпатські вівці, сокільські (смушкові), каракульські і романівські. Вівчарство найбільш розвинене в степовій зоні, в Карпатах і районах лісостепу та Полісся [6, с. 12]. Давню історію розвитку має і козівництво. Продукція козівництва – це важливе джерело цінних харчових продуктів та сировини для різних галузей промисловості. Козине молоко переважає коров'яче за вмістом жиру, білка, кальцію, вітамінів, характеризується високими смаковими якостями і підвищеними бактерицидними властивостями. Порідний склад молочних кіз нашої країни представлений в основному зааненською породою та її помісями з місцевими козами. У деяких господарствах розводять кіз альпійської, тоггенбургської та нубійської порід

Розведенням овець та кіз в Україні займаються здебільшого особисті селянські господарства. Їх частка становить 83 %. В Україні також діє 16 племзаводів, що розводять овець. Як і в інших галузях тваринництва, протягом аналізованого періоду відбулося зменшення чисельності овець та кіз з 8418,7 тис. гол у 1990р. до 1739,4 тис. гол у 2012 р. Але за останні десять років, згідно з даними рис. 4, ситуація стабілізувалася. Продуктивність овець протягом досліджуваного періоду коливалася в межах 2,9-3,6 кг вовни від 1 вівці.

Крім основних галузей тваринництва, в Україні розвиваються і такі галузі, як конярство, кролівництво, рибництво та ін. Науково-технічний прогрес і механізація сільськогосподарського виробництва значною мірою змінили структуру використання коней. Якщо до початку другої половини XX ст. їх інтенсивно використовували на різних сільськогосподарських і транспортних роботах, то за 20-25 років до кінця минулого століття роль їх як живого тягла істотно зменшилася. На перший план помітно виходить соціальна сфера їх використання: верхова та екіпажна їзда, кінний спорт, туризм, іподромний бізнес тощо. Проте сьогодні залишаються сільськогосподарські роботи, які не доцільно виконувати механічними засобами. В умовах України є всі можливості для розвитку продуктивного конярства, передусім на базі природних пасовищ, а також за рахунок раціонального використання ресурсів галузі в районах стаєнного утримання коней, де на м'ясо можна використовувати вибракуване робоче поголів'я та надремонтний молодняк.

Від продуктивного конярства отримують не тільки м'ясо, а й молоко, з якого виробляють цінний напій – кумис. Молоко кобил містить менше білка та жиру, проте більше цукру. Через однакову кількість казеїну й альбуміну в складі білка в молоці кобил під час скисання не утворюється такий щільний згусток, як у коров'ячому, що сприяє доброму засвоюванню його організмом людини [2, с. 392-393].

На території України в 2010 р. налічувалося 738,4 тис. гол. коней. Протягом перших десяти років незалежності кількість поголів'я залишалася майже сталою. Проте в період 2000-2012рр. вітчизняне конярство зазнало скорочення на 56 % і становило на кінець досліджуваного періоду 395,7 тис. гол. Змінився і розподіл поголів'я коней по господарствах з різною формою власності. Якщо в 1990 р. в сільськогосподарських товариствах утримувалося 700,9 тис. гол., то у 2012 р. – 36,9 тис. гол. Особисті селянські господарства у 2012 р. вирощували 358,8 тис. гол. проти 37,5 тис. гол. у 1990 р.

Кролівництво є не лише джерелом продовольства для населення, а й сировини для хутряної та пухової промисловості. За своїми біологічними показниками кролі відрізняються від інших тварин багатоплідністю та високою скоростиглістю. Людський організм засвоює з м'яса кроля 90 % білка, а жир – майже повністю. За своїм хімічним складом і особливо дієтичними властивостями м'ясо кролів не поступається іншим видам, а за деякими показниками навіть перевершує.

В Україні найпоширенішими породами кролів є сірий велетень, білий велетень, сріблястий, віденський блакитний, радянська шиншила. Значно менше розводять такі породи, як мардер, метелик, чорно-бурий, російський горностаєвий, біла пухова. У 1972 р. в Україну завезено кролів каліфорнійської та новозеландської білої порід. Сучасне бджільництво в Україні має статус добре розвиненої галузі. Відповідно до природно-кліматичних і медозбірних умов в Украї¬ні сформувалися і набули значного поширення три аборигенні породи бджіл: українська, карпатська, середньоросійська (поліська популяція) [2].

Однак у результаті організаційно-структурних змін в аграрному секторі останніми роками в бджільництві, як і в багатьох інших галузях сільськогосподарського виробництва, спостерігається негативна тенденція до скорочення чисельності бджолиних сімей та зниження їхньої продуктивності. Незважаючи на це, Україна входить до п’яти провідних держав світу, що мають розвинене бджільництво. Ця галузь відіграє важливу роль в економіці країни та забезпечує виробництво меду, воску, квіткового пилку, прополісу, маточного молочка, бджолиної отрути, запилення ентомофільних культур. Великі площі медоносних угідь, сприятливі кліматичні умови, тисячолітній досвід утримання бджіл, високопродуктивний порідний потенціал бджіл свідчать про можливість подальшого розвитку та ефективного функціонування галузі.

Важливе значення у забезпеченні населення цінними продуктами харчування має рибництво. В умовах постійного зростання цін на світовому ринку та у зв’язку з скороченням квот на вилов риби у Світовому океані назріває важливе питання щодо оптимізації процесів зі створення сучасної функціонуючої вітчизняної аквакультури. Площа водного дзеркала на території України складає більше 400 тис. га лиманів, озер та окремих водойм та приблизно 700 тис. га водосховищ, продуктивність яких (щодо рибного господарства) може бути підвищена за рахунок інтенсифікації. Експерти Української аграрної конфедерації (УАК) вважають, що збільшення об’ємів вирощування риби у 1,5-2 рази – це реальна можливість вітчизняної аквакультури. Цьому сприяє низка позитивних моментів у розвитку ринку рибної продукції: харчова та біологічна цінність рибної продукції значною мірою перевищує цінність м’яса, але її вартість на ринку – нижча; з причини нестачі оборотних засобів рибних господарств внутрішні водойми заповнюються мальком лише на 20-25 %. Відповідно існує потенційна можливість збільшення об’єму вилову у 4-5 разів; зараз існує стійкий інтерес до приватизації рибних господарств; ємність рибного ринку України складає 1-1,5 млрд дол., з яких 25 % припадає на вітчизняного виробника.

Сьогодні галузі, об'єднані загальним поняттям «українське тваринництво», розвиваються досить різнопланово, як загалом по Україні, так і на підприємствах різного типу. За статистичними даними 2012 р. найбільшу питому вагу у виробництві вітчизняного м'яса займають Черкаська та Дніпропетровська області – 15,3 % та 10,5 % відповідно. Замикає трійку лідерів за об’ємами виробництва м'яса у 2012 р. Київська область – 9,9 %

Висновки та перспективи подальших розвідок

Незважаючи на великий потенціал України в розвитку тваринництва, а саме – наявність сприятливих природно-кліматичних, земельних, трудових ресурсів тощо, ця галузь сільського господарства перебуває в досить важкому стані. В умовах світової кризи вітчизняне скотарство потребує ще більш ефективного державного захисту. Тому, на нашу думку, проаналізувавши ситуацію розвитку галузі ВРХ, можна зробити висновок про негативні тенденції в розвитку скотарства: скорочення поголів’я тварин, вагоме зниження продуктивності худоби, погіршення її якісного складу. Звичайно, ці обставини спричинили погіршення якості продукції ВРХ та зменшення об’ємів виробництва, а звідси і споживання цінних продуктів харчування. Тваринники при нерентабельному виді бізнесу розраховують на значну підтримку з боку держави. Але, як свідчить досвід досліджень, розмір фінансової підтримки з боку держави не є гарантом успішності у виробництві продукції ВРХ. Тому залишається широке поле для досліджень механізмів державної підтримки розвитку тваринництва з метою відновлення потенціалу галузі та забезпечення населення продуктами харчування, а країну – стабільними міжнародними позиціями.

Завдяки постійній державній підтримці Україна займає 1-е місце в Європі та 4-е у світі. Проте не всі регулятори та важелі були ефективно задіяні в інших галузях. Так рішення Уряду про виділення 1 млн грн на дотації приватному тваринництву не супроводжувалися відповідними організаційними регуляторами, були бюрократизованими, тому очікуваної ефективності не мали. Негативно відбилися на конкурентоспроможності виробництва рішення про амортизаційні відрахування у тваринництві, зміну порядку обліку основного стада, ліквідація державних племзаводів та репродукційних підприємств.

Список літератури

1. *Андрійчук, В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В. Г. Андрійчук. 2 – ге вид., доповн. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.*

2. *АПК України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ІАЕ, 2000. –647 с.*
3. *Білоусько, Я. К. Про бюджетну підтримку технічного переоснащення сільського господарства / Я. К. Білоусько, В. О. Питулько // Агроінком. – 2006. – N3/4. – С. 2 – 4.*
4. *Блоха, А. В. Поліпшення забезпечення матеріально-технічними ресурсами аграрного виробництва / А. В. Блоха // Економіка АПК. – 2009. – №2(172). – С. 56-60.*
5. *Вишневська, О. М. Матеріально-технічна база як основа ресурсного потенціалу підприємств сільських територій в умовах недостатності фінансового забезпечення // О. М. Вишневська, М. Д. Бабенко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Вип. №4. – 2009. – С. 67-68.*
6. *Гайдуцький, П. І. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.*
7. *Язлюк, Б. О. Методичні підходи до оцінки фінансово-економічної ефективності інноваційного розвитку підприємства та її безпеки / Б. О. Язлюк // Формування ринкової економіки в Україні – 2012. – Вип. 27. – С. 286-294.*

References

1. *Andriychuk, V. G. (2002). The economy of agricultural enterprises. Kyyiv: KNEU.*
2. *APK Ukrayiny: stan, tendentsiyi ta perspektyvy rozvytku. (2000). Kyyiv: IAE.*
3. *Bilousko, Y. K. & Pytulko, V. A. (2006). On budgetary support technological upgrading of agriculture. Ahroinkom, 3 / 4, 2-4.*
4. *Blocha, A. (2009). Improving the provision of material and technical resources of agriculture. Economy AIC, 2 (172), 56-60.*
5. *Vishnevskaya, O. M., Babenko, M. D. (2009). Material and technical base as the basis of enterprise resource potential of rural areas in terms of lack of financial security. Bulletin of Agricultural Science of the Black Sea, 4, 67-68.*
6. *Hayduts'kyy, P. I., Sabluk, P. T., Lupenko, Yu. O. (2005). Ahrarna reforma v Ukrayini. Kyyiv : NNTs IAE.*
7. *Yazliuk, B. O. (2012). Metodychni pidkhody do otsinky finansovo-ekonomichnoi efektyvnosti innovatsiinoho rozvytku pidpryiemstva ta yii bezpeky. Formuvannia rynkovoi ekonomiky v Ukraini, 27, 286-294.*

Стаття надійшла до редакції 26.11.2014 р.